

פרקים בפתולוגיה בתלמוד ובנושאי כליו

כנוס הידע הפתולוגי של חכמי ההלכה

הסברתו לאור המדע המודרני והקבלתו לרפואה הקדומה

מבוא

א. המדע והיהדות

התלמוד הוא ספר החוקים של היהדות. אולם שונה הוא מכל קודקס אחר בסגנונו, בתוכנו ובצורתו, יען כי, בנוסף לדיון ההלכתי מכיל התלמוד פרשנות מקראית, מוסר, פסיכולוגיה, חינוך, פילוסופיה, היסטוריה ומדעים מדוייקים — מתמטיקה, גיאומטריה, פיסיקה, אסטרונומיה, זואולוגיה, בוטניקה ורפואה.

ואכן, דת ומדע קשורים זה בזה מאז ומעולם. הקשר החיובי בין שני תחומים אלו נובע הן מחיזוק האמונה ע"י התבוננות והבנת הקוסמוס הבחינת „מה גדלו מעשיך ה'“, והן כסיוע להבנת הלכות שונות ומגוונות, כמובא בשם הגר"א: „כפי שיחפר ידיעת שערי החכמות, לעומת זה יחפר לו מאה ידות בחכמת התורה הק', כי התורה והחכמה צמודים יחד“ (המעתיק, בהקדמתו לספר אקלידיס). וביותר יש לציין את דברי רבי יהודה הלוי בספרו: „אמר הכוזרי: אני רואה תורתכם נכלל בה כל דק ועמוק מהחכמות, מה שאין כך בזולתה“ (ספר הכוזרי, מאמר שני, ס"ג).

קיים קשר אמיץ בין הלכות זרעים לבוטניקה, בין הלכות עירובין למתמטיקה וגיאומטריה ובין הלכות קידוש החודש לאסטרונומיה.

והנה יותר מכל שטח מדעי אחר רבות הן נקודות-המגע בין ההלכה לרפואה, וכבר הארכתי בנידון בכמה מאמרים, ובעיקר בהקדמתי לספרי „הלכות רופאים ורפואה“, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח.

והנה היחס בין המדע בכלל והרפואה בפרט לבין ההלכה לא תמיד חיובי הוא, כי לעתים קיימים ניגודים וסתירות — אידיאולוגיים ומעשיים — ביניהם. להבנת הגישה והפתרון ליחס זה ראוי לציין את דברי רבנו אברהם בן הרמב"ם בהקדמתו להגדה. רבנו אברהם קובע, שבכל דבר הנוגע להלכה מרכינים אנו את ראשנו בפני רבותינו חכמי התלמוד ז"ל, מבלי לנטות כלל אחר סברתנו. ואולם בנוגע לדברים השייכים למדע, כגון רפואה, פיסיקה ותכונה — דבריהם אינם צריכים לחסום את הדרך בפני החקירה המדעית. עלינו להיות מוכנים לכך שהנחות מסויימות של חז"ל אינן מקובלות על המדע בזמננו. וכך הוא כותב: „ולפי הקדמה זו לא נתחייב מפני גודל מעלת חכמי התלמוד ותכונתם לשלימות תכונתם בפ"י התורה ובדקדוקיה ויושר אמריהם בביאור כלליה ופרטיה, שנטען להם ונעמיד דעתם ככל אמריהם ברפואות ובחכמת הטבע והתכונה. [ולאהאמין] אותן כאשר נאמין אותן בפ"י התורה שתכלית חכמתה בידם, ולהם נמסרה להורותה לבני אדם, כענין שנאמר על פי התורה אשר יורוך וגו' אתה רואה החכמים במה שלא נתברר

להם מדרך סברתם ומשאם ומתנם אומרים האלהים! אילו אמרה יהושע בן נון לא ציתי ליה, כלומר לא הייתי מאמין ביה ואע"פ שהוא נביא כיון שאין בידו יכולת להודיע הענין בכוונה מדרך הסברא והמשא והמתן והדרכים שבהם ניתן התלמוד להדרש. ודי בזה ראייה ומופת ולא נענעין להם עוד, כיון שאנחנו מוצאים להם אומרים שלא נתאמת ולא נתקיימו בגמ' דברי הרפואות, וכענין תקומה שאמרו שמונע להפיל הנפלים שלא נתאמת, וכיוצא בזה עניינים רבים שדברו פ' שמונה שרצים במס' שבת וכו'. ובמקומותם אתרץ דברים שבחנו אותם הבוחנים ונשמעו ביניהם וסמכו הם עליהם ולא יודה על אמתת עיון רופא אמתי ולא שכל: (וראה עוד:

(Rabbi I. Herzog, Judaism — Law and Ethics, p. 152)

כמו־כן יש לציין ולהדגיש שהתורה ומצוותיה לא נתכוונו להיות ספרי מדע ורפואה אלא ספרי הנהגה, מוסר ודרך־ארץ, ועל כן המדע והרפואה אינם אלא משניים ומשרתים להבנת ההלכה (וראה בנידון הסברו של האברבנאל לענין המאכלות האסורות בפר' ראה). היוצא מן האמור, שבכל ניגוד בין הלכה למדע קובעת עבורנו עמדת ההלכה ללא סייג, ורק כאשר הדיון הוא עיוני גרידא ללא השלכה הלכתית־מעשית ניתן לקבל את עמדת המדע. כדוגמא לכך יש לציין את הערכת האמת המדעית של חז"ל עד שהודו שחכמי האומות צדקו בויתחם עם חז"ל בענין אסטרונומי: „חכמי ישראל אומרים, ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למעלה מן הרקיע, וחכמי אומות העולם אומרים ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למטה מן הקרקע, אמר רבי, ונראין דבריהם מודברינו, שביום מעינות צוננים ובלילה רותחין“ (פסחים צד ע"ב). אכן עיין בשטמ"ק, כתובות יג ע"ב, ד"ה השבתנו, שהביא בשם ר"ת, דאע"ג דנצחו חכמי א"ה לחכמי ישראל היינו נצחון בטענות אבל האמת היא כחכמי ישראל, עיי"ש).

מאידך, דוגמא קלאסית להעדפת עמדת ההלכה על פני המדע כשהדבר נוגע להלכה למעשה מוצאים אנו בנושא דיונו — ביחס בין הלכות טריפות למדע הרפואה. את התפיסה וההשקפה בנידון זה קבע הרמב"ם בצורה ברורה: „ואין להוסיף על טריפות אלו כלל... ואפילו נודע לנו מדרך הרפואה שאין סופה לחיות, וכן אלו שמנו ואמרו שהם טריפה, אע"פ שיראה בדרכי הרפואה שבירינו, שמקצתן אין ממייתן ואפשר שתחיה מהן, אין לך אלא מה שמנו חכמים, שנאמר על פי התורה אשר יורוד“ (רמב"ם, שחיטה, י', י"ב—י"ג). מדברי הרמב"ם הללו ברור לחלוטין שהיו ויהיו דעות מדעיות שונות ומנוגדות לנפסק בהלכות טריפות, ואין בדעות אלו כדי לשנות את ההלכה. [אגב יש לציין שבמספר מועט של מקרים מצינו חריגה מכלל זה. הרמב"ם בעצמו הוסיף טריפת גיטל לחי עליון, שלא מוזכר בש"ס — רמב"ם, שחיטה, ח', כ"ג, וראה בנושאי־כליו שם; דעת התבואות שור — יו"ד, ל"ג, סק"א, בדין בע"ח שאינו יכול לחיות ע"י המראה והלעטה — ועי' בנידון בדרכ"ת, סי' כ"ט, סק"ג; ענין גיטל הלב — מחלוקת החכם צבי והכרתי ופלתי, ראה להלן בפרק על הלב.]

ב. מדע ורפואה בתלמוד

הידע המדעי והרפואי של חז"ל ופרשניהם מובא ללא סדר ומפתח, תוך שקלא וטריא ודיונים הלכתיים האופייניים לתלמוד, ובפיזור רב בספרות

התלמודית-הלכתית הרחבת. יתר על כן, הידע הזה ניתן רק בהקשר הלכתי ורק במידה והוא תורם להבנה של פסיקה הלכתית. עקב כך לא נשאך בידינו שום ספר מדעי לשמו, שנכתב ע"י חכמי התלמוד, ובתוך זה גם לא ספר רפואי. אכן ישנם רמזים לכמה ספרים רפואיים קדומים והם: ספר הרפואות שגנו המלך חזקיהו (ברכות י', ב' — וראה בספרי „הלכות רופאים ורפואה“, בהקדמה, הערה 5, ביחס למקור הספר והסיבות לגניזתו); מגילת סממנין (יומא ל"ח, א'); ספר קרטינא הרופא (זוהר, ח"ג, רצ"ט, א') — אשר לא נשתמרו. [הספר הרפואי העברי הקדום ביותר הנמצא בידינו הוא של אסף הרופא מהמאה ה-6, שהוא ספר רפואי טהור ללא התייחסות הלכתית].

הגנה לא רק שהידע הרפואי מובא בתלמוד בפיזור רב, אלא שקיים קושי רב בהבנת המונחים התלמודיים, בעיקר בכל הנוגע לרפואה. מושגים ומונחים אלו שהיו בהירים בשעתם לא הוגדרו כל-צרכם ע"י חכמי התלמוד, ולכן קיים קושי רב בזהויהם. כבר בתלמוד עצמו היו מונחים שונים — לאו דוקא מדעיים — שנשתכחו ולא הוכנו ע"י חכמים מאוחרים יותר (ראה לדוגמא ר"ה, כ"ו, ב) — קל וחומר שיקשה בימינו להבין בדיוק את כוונת חז"ל בעניינים רפואיים. זאת הסיבה שהיסטוריונים זרים לא עמדו על תרומת היהדות למדע הרפואה. ואמנם מעטים הם הספרים שנכתבו על תחום הרפואה בתלמוד, כי דבר זה דורש בקיאות תלמודית והבנה רפואית כאחת.

ג. אנטומיה פתולוגית בתלמוד

בשטח הרפואה הצטיינו חכמי התלמוד במיוחד באנטומיה ובפתולוגיה, ולמעשה אפשר לראותם כמפלסי-דרך בענף האנטומיה הפתולוגית, כאלף וחמש מאות שנה לפני פיתוחו ברפואה העולמית. שהרי, מבחינה היסטורית, הרופא הראשון שכתב אנטומיה פתולוגית בצורה פחות או יותר ברורה וסיסטמטית היה Giovanni Battista Morgagni (1682—1771), אשר נחשב לאבי הפתולוגיה המודרנית, אך למעשה היה הוא פרופסור לאנטומיה בבולוניה. הפתולוגיה הפכה להיות ענף מוגדר ונפרד ברפואה רק במאה ה-19, על ידי הפתולוג הצרפתי Jean Cruveilhier (1791—1874).

כמה מחכמי התלמוד בילו זמן רב בהסתכלות ובלימוד מעשי של אנטומיה ופתולוגיה בבעלי-חיים ובבני-אדם. וכך העיד על עצמו רב: „שמונה עשר חדשים גדלתי אצל רועה בהמה, לידע איזה מום קבוע ואיזה מום עוברי“ (סנהדרין ה', ב). מאידך כשרבי יוחנן נשאל להראות את מקומו של החלב שעל הכליות והכסלים השיב: „אנא לא טבחא אנא ולא בר טבחא אנא“ (חולין צ"ג, א), היינו הכרה בעקרון שהסתכלות מעשית מסייעת להלכה.

יתירה מזאת, חז"ל עסקו לא רק בהסתכלות פסיבית אלא גם בביצוע ניסויים אקטיביים בגופות בני-אדם ובעלי-חיים. זאת כדי לעמוד על נתונים אנטומיים, פיזיולוגיים ופתולוגיים שיאפשרו הבנה מעמיקה ונכונה של היבטים הלכתיים שונים.

והרי כמה דוגמאות:

חכמי התלמוד היו הראשונים שביצעו גתיחה שלאחר המוות בבני-אדם

(לא־יהודים) (תוספתא נידה ד', ח'; מס' בכורות מ"ה, א; מס' נידה ל', ב ועוד); ביצעו בדיקות אמבריאלוגיות (נידה כ"ה, ב); בדיקות גניקולוגיות (נידה כ"ב, א; ס"ו א, ועוד); בדיקה גסטרואינטסטיגלית בשימוש עם מכשיר (נדריים נ', ב) וכדומה.

הם בצעו בדיקות ונתיחות רבות בבעלי־חיים לצורך קביעת כשרותם או טריפותם עקב כך היו חז"ל הראשונים שהכירו בעובדה, שסימפטום מחלה מתבטא בשינוי אנטומי-פתולוגי ברקמות הגוף, וזה הביאם לתיאורים מגוונים ומקוריים בענף האנטומיה הפתולוגית. הם קבעו נוכחות שינויים סטרוקטורליים בכל איברי הגוף של חיות שחוטות על בסיס של צבע, צורה, מיקום, קונסיסטנציה, גודל, פגיעות חבלתיות ונוכחות טפילים וגופים זרים.

ואכן, את חשיבות ההישגים של חכמי התלמוד בשטח זה ניתן להעריך בהשוואה לידע ולדעות שרווחו בתקופתם: Humoralism — היפורקטס; Solidism — אסקלפיאדס; Pneumatism — גלינוס מייציגים שלוש דרכים שונות להסברה פתוגנטית של מחלות וכהפרעה בתכולת הגזול, המוצק או הגז — בהתאמה.

לעומת זאת הבסיס של חכמי התלמוד היה סטרוקטורלי, וזהו גם ההסבר הקרוב ביותר להשקפת המדע החדיש. הבנה פתוגנטית זו גם עזרה לחכמי התלמוד לקבוע את המהלך והפרוגנוזה של מחלות שונות.

תוארו בתלמוד מצבים פתולוגיים מגוונים וביניהם גם מצבים נדירים, בעיקר בסוג האנומליות. זאת, בחלקו בעקבות הסתכלות פעילה, ובחלקו ע"י הסקת מסקנות מאיברים אחרים, תוך שימוש בהגיון שנרכש באופן מעשי, וכן ע"י כללים הלכתיים*.

הרפואה בתלמוד הושפעה במידה מסוימת מן הסביבה — מצרים, בבל, פרס, ובעיקר יוון. (כמו שמצינו ששאלו חכמים לרופאים — נידה כ"ב, ב, ובעיקר ההתייחסות לתודוס הרופא — בכורות כ"ח, ב.) אולם רבים מחוקרי ההיסטוריה של הרפואה הוכיחו שההשפעות הללו היו מוגבלות. עובדה זו נבעה מגורמים היסטוריים כלליים, ובעיקר עקב ההבדל העקרוני בגישה לפתוגנוזה של המחלות והסימפטומים. מכאן ההסבר לכך, שהידע הרפואי של חכמי התלמוד עלה בשטחים שונים על הרמה הרפואית הכללית של תקופתם. כל זאת למרות שחכמי התלמוד לא עסקו ברפואה לשמה, וגם לא העבירו לנו את כל ידיעותיהם ברפואה, פרט לאותם דברים הנוגעים לפסיקה ההלכתית. עובדה זו הדגיש כבר רבי יהודה הלוי בספרו: „ומזה כל מה שנזכר בהלכות שחיטה והלכות טריפות, שיש בהן מן החכמות מה שנעלם רובו מגאליתום...“ (כוזרי, מאמר ד', ל"א).

לעומת זאת יש לציין שמצבים שכיחים יחסית לא מצאו כל ביטוי בספרות התלמודית, ובעיקר חסר דיון על מצבים גדוליים — שלא נזכרו אפילו ברמז קל. זאת למרות שהמידע על מחלות הסרטן הוא עתיק-יומין, וכבר הרודוטוס (484—425 לפה"ס) מתאר שאחד הרופאים באתונה בשנת 520 לפה"ס, „ריפא“

* אף כי באופן עקרוני נהרוז חז"ל משימוש בכללים לוגיים להסקת מסקנות רפואיות (ללא הסתכלות פעילה) עקב הצורך בהתאמה למציאות המדעית. ראה למשל מסכת חולין דף ע"ו ע"א: „אין אומרים בטרפות זו דומה לזו, שהרי חותכה מכאן ומתה חותכה מכאן וחיה...“ וכן במקומות נוספים. — ה ע ר ך

אשה מסרטן (ראה: Long, A History of Pathology, p. 8). גם היפוקרטס (350–430 לפה"ס) מביא תיאורים שונים של מצבים גידוליים.

ד. ספרות קודמת על הפתולוגיה בתלמוד

מעטות הן העבודות שפורסמו על הפתולוגיה בתלמוד. עד כמה שידיעתי מגעת לא נתחבר ספר המוקדש בלעדית לנושא זה, והפתולוגיה בתלמוד נידונה רק כחלק מעבודות כוללות על הרפואה בתלמוד:

1) Wunderbar, *Biblich-Talmudische Medizin*, 1860

כנראה החיבור הראשון על נושא זה, שנכתב ע"י אדם שלא היה רופא.

2) Edestein, *Die Medizin im Neuen Testament und im Talmud*, 1903

המחבר הסתמך על תרגומים גרמניים של התנ"ך והתלמוד ללא ידיעת המקור העברי.

3) Preuss, *Biblich-Talmudische Medizin*, 1911

החיבור הקלאסי והחשוב ביותר בתחום זה, שנתחבר ע"י רופא ותלמיד-חכם. חיבור זה יצא לאור לאחרונה בתרגום אנגלי ע"י ד"ר פרד רוזנר בשם:

Biblical and Talmudic Medicine, 1978.

4) ל. קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, 1928 — עבודה לא סיסטמטית על נושאים רפואיים-תלמודיים מוגוגרפיים.

והנה מלבד העבודה שחבורים אלה כלליים הם ולא מיוחדים לפתולוגיה, גם אין הם מעודכנים לפי ידיעות המדע החדש ולוקים באי-דיוקים ובחיסורים רבים מאחר ונכתבו בתחילת המאה הנוכחית.

ה. המטרה והשיטה של העבודה הנוכחית

בעבודה זו נעשה נסיון לאחד את ההיבטים ההלכתיים, הרפואיים וההיסטוריים להבנה מושלמת ככל הניתן של המקורות התלמודיים.

מטרתי לבאר את דברי חז"ל בנושאי הפתולוגיה הכללית במינוח מודרני עפ"י השוואה היסטורית והבנה מדעית מודרנית. אין אני בא לפסוק או לחדש הלכות, וקל-יחומר שאין בכח הדברים המבוארים כאן לשנות הלכה פסוקה כהוא-זה. גם כאשר לא מצאתי באור מדעי — המקובל כיום — להסבר הלכה מסוימת, אין אני בא, חלילה, להטיל ספק או פקפוק בכוחה ותוקפה של אותה הלכה. שהרי, כאמור לעיל, בכל ענין הלכתי מרכינים אנו ראשנו בפני ההלכה, ושום מדע שבעולם לא יזיזנו ממנה. מאידך, המעיין בפרקים אלה יווכח לדעת — עפ"י ההקבלות ההיסטוריות וההסבר המדעי המודרני — עד כמה הקדימו חז"ל לראות ולהבין עניינים מדעיים שנתגלו רק בשנים מאוחרות יותר.

העבודה הנוכחית מוגבלת לנושאים בתחום האנטומיה והפתולוגיה, ולא לרפואה וריפוי באופן כוללני.

העבודה מבוססת על ציטוט המקורות — התלמוד, נושאי כליו והפוסקים.

ניתן הסבר הלכתי ופירוש מדעי, תוך דיון ענייני עפ"י הטקסט. פרטים פתולוגיים החסרים בתלמוד הושלמו מתוך כתבי הפרשנים והפוסקים מדורות מאוחרים יותר.

בעבודה זו נכללו סקירות על מרבית מערכות הגוף פרט לאיברי העין, המין והעור, המהווים נושאים מיוחדים ונרחבים. העבודה מסודרת על פי מערכות הגוף, בשיטה של ספר לימוד רפואי מודרני. המונחים העבריים לחלקים האנטומיים נכתבו על פי החלטות האקדמיה ללשון העברית ב"מילון למונחי האנטומיה" (ירושלים תשי"ז).

*

עבודת-מחקר זו הוגשה במקורה כמילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור מטעם בית-הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים. עבודת-גמר זו הוערכה ע"י ועדת הפרסים של הפקולטה לרפואה כעבודה המצטיינת לשנת תשל"ה, וזכתה בפרס הפקולטה על שם גרטה שוורץ.

פרקים אחדים מהעבודה נתפרסמו ב"הרפואה" וב"קורות".

המכון ע"ש ד"ר פ' שלוינגר ז"ל לחקר הרפואה עפ"י התורה, ליד המרכז הרפואי "שערי צדק", ירושלים, הוציא לאור את העבודה המקורית כספר בשנת תשל"ה. בראש הספר נדפסו הסכמותיהם של הרבנים הראשיים לישראל — הרב שלמה גורן שליט"א והרב עובדיה יוסף שליט"א.

הספר זכה ב"ה לבקורות חיוביות, ומהדורתו הראשונה אולה מן השוק. עקב דרישה וביקוש רב לספר הכנתי מהדורה שניה — מורחבת ומעודכנת, הכוללת גם פרקים חדשים לגמרי, שתתפרסם בהמשכים בבטאון "אסיא".

תודתי נתונה בזה לפרופ' יהושע ליבוביץ, נשיא האגודה הבינ-לאומית להיסטוריה של הרפואה, ולשעבר ראש המדור להיסטוריה של הרפואה, ביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים — אשר לא חסך כל מאמץ לסייעני בעבודה זו.

כמו-כן נתונה תודתי לפרופ' דוד מאיר, לשעבר המנהל הכללי של המרכז הרפואי "שערי צדק", ירושלים, ולרב ד"ר מאיר לוינגר, לשעבר ראש המחלקה למדעי החי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן — על הערותיהם המאלפות.

ואחרון-אחרון חביב שלוחה בזה תודתי מעומקא דליבא להורי היקרים, אבי מורי הרב משה הלוי שטינברג, רב ואב"ד קרית-ים, ואמי מורתני הרבנית גיטל שטינברג ע"ה, שהשקיעו בי עמל רב לחנכני ולהדריכני בדרכי ישרים, והביאוני עד הלום.

המחבר

בס"ד, ט"ו בשבט תשמ"ב